

УДК 75.049:728]:75.071.1(477)Дяченко](045)
DOI <https://doi.org/10.15407/nz2020.01.165>

АРХІТЕКТУРНІ ЗАМАЛЬОВКИ МИХАЙЛА ДЯЧЕНКА

Анатолій ЦЕРБАНЬ

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9530-6453>

доктор культурології,

кандидат історичних наук,

завідувач кафедри,

Харківська державна академія культури,
Бурсацький узвіз, 4, 61057, Харків, Україна,
e-mail: kozaks_1978@ukr.net

Євген КОТЛЯР

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7698-418X>

кандидат мистецтвознавства, доцент,

професор, кафедра монументального мистецтва,
Харківська державна академія дизайну і мистецтв,
вул. Мистецтв, 8, 61000, Харків, Україна,
e-mail: eugeny.kotlyar@gmail.com

Вперше проаналізовано малюнки синагоги в м. Черкаси і народної та палацової архітектури Прилуччини, зроблені митцем-дослідником Михайлом Дяченком упродовж 1926—1928 рр. *Актуальність статті* зумовлена тим, що матеріали зі спадку Михайла Дяченка, які є важливим джерелом для дослідження народної та палацової архітектури, досі не відомі широкому загалу науковців. *Об'єкт дослідження* — мистецько-наукова спадщина Михайла Дяченка. *Предмет дослідження* — архітектурні замальовки мистця. *Мета* полягає в аналізі замальовок Михайлом Дяченком об'єктів архітектури окремих населених пунктів території, яка в 1926—1928 рр. входила до Шевченківщини (нині Черкащина) та Прилуцької округи (нині — Чернігівщина). Застосовано методологічні засади історико-мистецтвознавчого вивчення замальовок об'єктів архітектури.

Ключові слова: Михайло Дяченко, Данило Щербаківський, синагога в Черкасах, Прилуччина, малюнки.

Anatoliy SHCHERBAN

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9530-6453>,

Doctor of Science in Culturology,

Ph.D. in History,

head of department of history, museology

and heritage study,

Kharkiv State Academy of Culture,

4, Lowering of bursa, 61057, Kharkiv, Ukraine,

e-mail: kozaks_1978@ukr.net

Yevgen KOTLYAR

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7698-418X>,

Ph.D. in Art History, Associated Professor,

Professor at the Department of Monumental Painting,

Kharkiv State Academy of Design and Art,

8, Str. of Arts, 61000, Kharkiv, Ukraine,

e-mail: eugeny.kotlyar@gmail.com

ARCHITECTURAL SKETCHES BY MYKHAYLO DYACHENKO

Summary: Introduction. The article is devoted to scientific and artistic heritage of Mykhaylo Dyachenko, an Ukrainian artist, publicist, ethnographer and educator who worked productively in these areas during 1909—1931. His biography, artistic and scientific achievements have only begun to be analyzed in recent years.

Problem Statement. In this article, for the first time, drawings of architectural structures made by a research artist during 1926—1928 in Cherkasy and Chernihiv districts are described. The names of all currently known images are listed. Attention is drawn to sketches of the synagogue in Cherkasy, Ukrainian folk and palace architecture of Pryluchyna, Chernihiv district.

Conclusion. The conclusion is made about important role of Danylo Shcherbakivsky in the implementation of analyzed activity by Mykhaylo Dyachenko. Mykhaylo Dyachenko's place among Ukrainian architecture researchers is outlined. In particular, thanks to the drawings of the synagogue in Cherkasy, their author's name was put in parallel with other Ukrainian scholars and museum workers of the 1920s—1930s, whose efforts formed a scientific base for monuments of Jewish material culture in Ukraine that were soon destroyed. Architectural sketches were made by Dyachenko in Pryluchyna as a result of field studies, during which the most outstanding samples of palace construction were recorded, as well as the most typical, characteristic and original samples of Ukrainian ethnic building in its general forms and individual details. So, he is considered to be one of the leading researchers in this field. Mykhaylo Dyachenko's artistic heritage was analyzed against the background of biographical data explaining the reasons for interest in these regions.

Keywords: Mykhaylo Dyachenko, Danyla Shcherbakivsky, synagogue in Cherkasy, Pryluchyna, drawings.

Вступ. *Актуальність статті* зумовлена тим, що важливе джерело для дослідження народного та палацового будівництва в Україні — архітектурні замальовки українського художника, публіциста, народознавця і педагога Михайла Михайловича Дяченка, який плідно працював у названих царинах упродовж 1909—1931-го років, досі не відомі широкому загалу науковців¹. Науковий та мистецький доробок митця-дослідника майже загубився серед спадку інших подвижників української культури першої третини ХХ ст. [1, с. 185; 2, с. 30; 3; 4]. *Об'єктом дослідження* є мистецько-наукова спадщина Михайла Дяченка. *Предметом дослідження* є архітектурні замальовки мистця. *Мета дослідження* полягає в аналізі замальовок Михайлом Дяченком об'єктів архітектури окремих населених пунктів території, яка на 1926—1928 рр. входила до Шевченківщини (нині Черкащина) та Прилуцької округи (нині — Чернігівщина). *Джерельною базою* є оригінали зображень архітектурних пам'яток, що зберігаються в Науковому архіві Інституту археології НАН України, Державній науковій архітектурно-будівельній бібліотеці імені В.Г. Заболотного, Національному художньому музеї України, а також пов'язані з ними згадки в публікаціях та архівних джерелах. Застосовано *методологічні засади* історико-мистецтвознавчого вивчення замальовок об'єктів архітектури.

Основна частина. Перші відомості про те, що Михайло Дяченко малював з науковою метою, відносяться до початку 1910-х років. Мешкаючи і працюючи в Кам'янці-Подільському, він зробив «біля 100 малюнків по Дністру». Але ці роботи «стали нікому не потрібними після того, як особа, що готувала опис Дністра, вбита на війні» [5, арк. 38 зв.]. Можливо, до того часу відноситься малюнок, згаданий у

¹ Автори щиро вдячні науковому співробітнику відділу образотворчого і декоративного мистецтва Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М.Т. Рильського НАН України, кандидату мистецтвознавства Ірині Ходак за надану підказку про матеріали, які стали основою для написання цієї статті, співробітникам Державної наукової архітектурно-будівельної бібліотеки імені В.Г. Заболотного, Наукових архівів Інституту археології НАН України та ІМФЕ імені М.Т. Рильського НАН України за сприяння в опрацюванні матеріалів. Окрему подяку висловлюємо провідному науковому співробітнику Черкаського обласного художнього музею п. Марині Бугері за щирі допомогу при розшуках краєзнавчих матеріалів на Черкащині.

датованому 1926 роком списку творів художника — зображення «печі і коптьора» в «с. Ніжній» (Бессарабія [6, с. 210], очевидно, мається на увазі Ніжнів, сучасне Нижнів). Повернувся Михайло Дяченко до фіксації архітектурних споруд після понаддесятилітньої перерви, 1926 року, внаслідок залучення Мистецьким відділом ВУАКу до студіювання пам'яток, пов'язаних з «містечковим будівництвом», у рамках долучення до праці цієї структури «місцевого вчителюства». Саме тоді вся призначена Археологічному Відділу ВУАК на дослідження сума (бо він отримав окреме фінансування від Укрнауки) була передана Мистецькому Відділу. Таким чином останній здобув кошти на здійснення експедицій.

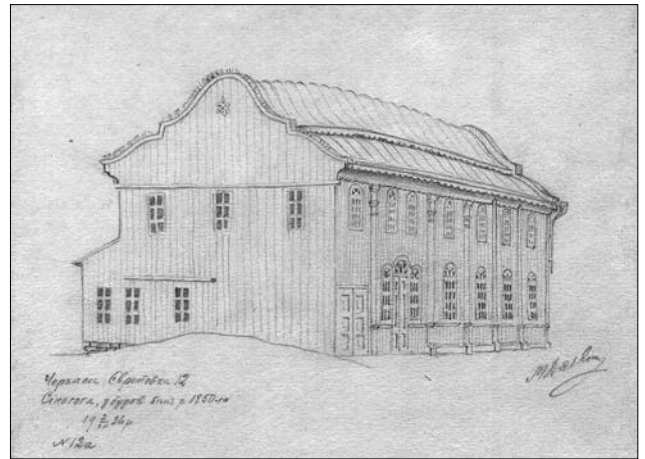
Основні роботи того року зосередилися на Поділлі (Данило Щербаківський вивчав Могилівщину, Кость Мощенко — околиці Кам'янця-Подільського, Ю. Клюківський фотографував монастир Бернардинів у Заславі (сучасний Ізяслав)) та Волині (Данило Щербаківський вивчав Шепетівщину). Лишень Михайло Дяченко досліджував Середню Наддніпрянщину — Черкаси з навколишніми селами [7, с. 175—176], де працював викладачем малювання та креслення (в семиріччі та профшколі м. Черкас), був позаштатним співробітником Черкаського Окрмузею. На той час він був 44-річним з близько 20-річним художнім досвідом [8; 9]).

1926 року Михайло Дяченко зробив 90 замальовок, найбільше — будівель Черкас. Зокрема, синагоги (побудована бл. 1850 р.), будинків «кол. Лисака (бл. 1870—1875 рр.)» (споруда, зведена як прибутковий будинок підприємців Ф.І. Лисака та М.Ф. Гаркавенка, нині — Черкаська музична школа № 1 ім. М.В. Лисенка) та Пікусова (бл. 1860 р.), «причілок столітньої хати по Заводській вулиці, 39», браму до старовірської церкви та старовірської каплички. Також він малював деталі архітектурних споруд: оздобу ганків і веранд, «навершники» на стовпах і оздобу над «фіртками», «лиштви на брамах», вікнах, «коники на клунях та повітках», «головки поперечних планок на воротах і клямки на фіртках», «дашки над вхідними дверима», ворота, православні та єврейські надгробки. Лише по кілька малюнків зроблено в селах Черкащини. «Листви вікон, коники на клунях та повітках», хати, замальовані в с. Леськи та Змагайлівка, зразки вікон і вітряк — в с. Леськи, ворота — в Змагайлівці та Червоній Слободі, піч — в селах Бур-

ти і Сунки [10, с. 210]. Поки що з цих робіт віднайдено лише зображення синагоги в Черкасах. Це два малюнки олівцем на папері (створені 1926 року, один з них підписаний конкретною датою — 2 грудня), що нині зберігаються в Державній науковій архітектурно-будівельній бібліотеці імені В.Г. Заболотного [11] і дають певне уявлення про особливості автора як мистця та дослідника, а також його зацікавленість єврейським мистецтвом, внесок у вивчення відповідних пам'яток. Ці малюнки характеризує виразна графічна манера, точність і делікатність опрацьованих деталей, співпорядкованість та узагальненість. Все це вирізняє Михайла Дяченка серед багатьох колег-аматорів і наближує до професійних малювальників, таких як архітектори Елюкім Мальць та Ушер Хітер, які в ті ж часи фіксували в акварелях та малюнках єврейську забудову Поділля [12].

Увага Михайла Дяченка до єврейських пам'яток, вважаємо, була звернута завдяки Данилу Щербаківському (хоча Дяченко не входив до «близького кола» вченого), який надихав на всебічне вивчення українського мистецтва, зокрема його єврейської частини численних учнів. Приміром тих, хто навчався на Семінарі з українського народного мистецтва, в гуртку «Студію» Кабінету українського мистецтва ВУАК та аспірантурі Науково-дослідної кафедри мистецтвознавства з 1925 р. до трагічної загибелі вченого у 1927 р. [13, с. 15] (докладніше про діяльність цих установ див. [14, с. 60—139]). Зокрема, 1926 року Данило Щербаківський зустрічався з Дяченком, а коли відійшов у вічність, Михайло Михайлович в розпачі писав Федору Ернсту «... я надсилав Данилові Михайловичу малюнки будівель і будівельних деталей по Черкасам та близьким до Черкас селам ... Я певен був, що Данило Михайлович використає все надіслане» [15, арк. 38 зв. 39]. Закономірно, що Михайло Дяченко вивчав те ж, що і Д. Щербаківський в «екскурсії» 1926 року Поділлям і Волинною: панську та містечкову забудову, церковне мистецтво та пам'ятки єврейської культури [16, с. 896—910].

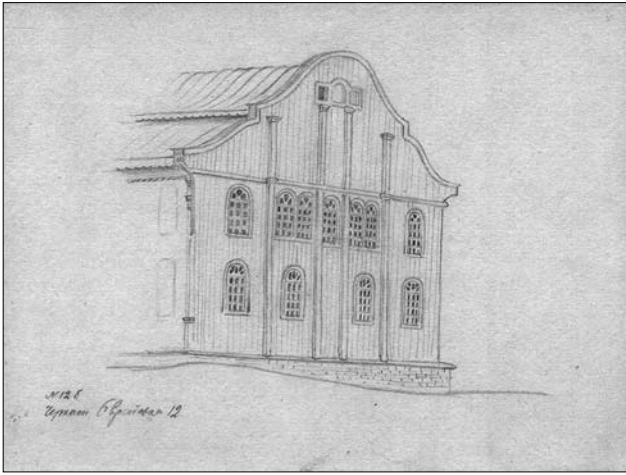
З точки зору документальної цінності, зображення Михайлом Дяченком дерев'яної синагоги в Черкасах важко переоцінити. Їх аналіз із врахуванням інших поодиноких досліджень та візуальних матеріалів — малюнків, світлин і поштових листівок із зображеннями єврейських божниць Середньої Наддніпрянщини — додає фактичного матеріалу для більш

Іл. 1. Михайло Дяченко. Синагога в м. Черкаси по вул. Єврейській, 12. Папір, олівець. 2 грудня 1926 р. (Державна наукова архітектурно-будівельна бібліотека імені В.Г. Заболотного, 72 (084.94) Г 14719/1). Публікується вперше повної реконструкції архітектурних традицій зведення дерев'яних синагог у цьому регіоні в XIX ст. [17], які, на відміну від добре опрацьованих дерев'яних божниць західних теренів України (наприклад, [18; 19]), системно не досліджувалися.

Порівнюючи малюнки з панорамною світлиною 1888 р., зробленою під час великої повені [20], планом реконструкції будівлі 1899 р. із відображенням її бічного фасаду [21] та листівкою (виданою до 1914 р.), можна наочно простежити зміни будівлі в архітектурному вигляді та оздобленні. Дяченко точно фіксує її вигляд, який майже не відрізняється від зображеного на листівці, але пишніше декорований зовні порівняно з представленим на архітектурному малюнку 1899 р. Зокрема, додалися напівциркульні завершення віконних отворів першого поверху, дрібне скління, лиштва, розкрепування та фігурні пілястри (іл. 1). На зображенні східного фасаду привертає увагу високий бароковий фронтон із заломами та пілястрами з абаками (іл. 2), які мають суто декоративні функції, нагадуючи наявні в подібних, але більш ранніх синагогах Польщі (Лютомірськ) та Білорусі (Волпа) [22, с. 264—266, 362—364].

Малюнками 1926 року розпочато цілеспрямовану, хоча й нетривалу, увагу М. Дяченка до єврейських синагог і надгробків. Завдяки їм (про дослідження синагог у Золотоноші та Златопілі знаємо з монографії Олексія Нестулі та архівних документів [23, с. 185], ім'я Михайла Дяченко стає в ряд з іншими українськими дослідниками, мистецтвознавцями та краєзнавцями 1920—1930-х років, зусил-

Іл. 2. Михайло Дяченко. Синагога в м. Черкаси по вул. Єврейській, 12 (східний фасад). Папір, олівець. 2 грудня 1926 р. (Державна наукова архітектурно-будівельна бібліотека імені В.Г. Заболотного, 72 (084.94) Г 14719/2). Публікується вперше

Іл. 3. Михайло Дяченко. Будинок ткацької профшколи (колишній палац Петра Галагана) в с. Дігтярі на Прилуччині. Папір, акварель. 1928 р. (Фонди Національного художнього музею України. Інв. № Грс—9877). Публікується вперше

лями яких була сформована наукова база пам'яток єврейської матеріальної культури в Україні, знищених незабаром. Серед них Д. Щербаківський та його школа (Л. Левицька, Н. Коцюбинська, М. Новицька, М. Вязьмітіна), а також подвижники з науковомистецьких установ (П. Жолтовський, Г. Брілінг, В. Гагенмейстер, К. Кржемінський та ін.) [24].

Дослідження на Черкащині планувалося продовжити і наступного, 1927 року, у план роботи Михайла Дяченка на який, за пропозицією Черкаського Окрмузею, було внесено дослідження синагоги в м. Златопілля та «гончарства на Шевченківщині», на

що він отримав Відкритий лист № 83. Але через «несприятливі», «незалежні» обставини ця робота не була здійснена. Причини нереалізації задуманого криються в супротиві «Політосвіти Шевченківщини», шлейф якого потягнувся за Михайлом Дяченком на Прилуччину, куди він переїхав на початку весни 1927 року [25, арк. 1; 26, арк. 1]. До речі, важким ударом для нього стала смерть Данила Щербаківського, надсилаючи якому малюнки М. Дяченко сподівався, що його «праця не пропаде дурно» [27, арк. 38 зв.].

Намагання дослідити названі пам'ятки було реалізовано лише наступного року, після видачі Українським комітетом охорони пам'яток культури Упрнауки Відкритих листів — № 187 на право дослідження Златопільської дерев'яної синагоги [28] та № 188 (29 травня 1928 року) на право «дослідження гончарських виробів на території Шевченківщини» [29]. Звіт про вивчення першої пам'ятки поки що віднайти не вдалося. Другий же — віднайдено і досліджено [30].

Після переїзду на роботу до Дьогтярівської зразкової художньо-ткацької школи (спочатку був викладачем малювання, потім — графграмоти і, насамкінець, до викладацької діяльності було додане завідування майстернею та музеєм школи) у квітні 1927 року, Михайло Дяченко розпочав замальовки будинків та «будівельних деталей» Прилуччини. Але, не маючи можливості займатися науковими дослідженнями систематично, він здійснював їх «хаотично» [31, арк. 1]. Збережені в справі 46 особового фонду Д. Щербаківського в НА ІА НАН України (ф. 9) замальовки, виконані М. Дяченком на Прилуччині, його звіт ВУАКу, лист до Упрнауки за 1928 рік та акварельне зображення частини центральної споруди палацового комплексу П. Галагана в Дігтярях, датоване 1928 роком (іл. 3) з Національного художнього музею України² [32] дають змогу вичерпно охарактеризувати «прилуцький» період пам'яткознавчої діяльності дослідника. До речі, зроблені художником замальовки «будівель та їх деталей, селянської утварі та знаряддя» були представлені у вітрині «Мистецтво, як засіб науково-дослідної роботи» на виставці картин прилуцьких художників, що експонувалася в музеї впродовж 25 груд-

² Щиро вдячні завідувачому відділом графіки Національного художнього музею України Данилу Нікітіну за надане фото цієї роботи.

ня 1927 — 1 лютого 1928 року [33, с. 6—7]. Назву вітрини, вважаємо, можна поширити на увесь творчий та науковий шлях митця-дослідника.

Завдяки збереженням у архівах документам відомо, що саме Михайло Дяченко намалював упродовж травня 1927 — травня 1928 року:

1. Одразу по приїзду до Дігтярів, у квітні чи травні (друга дата стоїть на деяких малюнках), Михайло Дяченко, перебуваючи в колишньому маєтку Скоропадських у Тростянці, зобразив стайню, «Лебедину хатку», церкву та одну кам'яну бабу. Дві інші баби тобі були повалені й лежали на березі ставка. В травні 1928 року — два панські будинки, один з яких, за оповідями місцевих мешканців, було споруджено Скоропадським для «божевільного сина» [34, арк. 1; 35] (насправді у пана ніколи не було такого сина, лише той, що хворів епілепсією).

2. Перебуваючи під час шкільної роботи в с. Сокиринці, він намалював «частини головного будинку, збудованого Галаганом, готичний місток в паркові та оздоби однієї з груб головного будинку» (4 малюнки [36, арк. 1]). Окрім того, в фонді Д. Щербаківського зберігаються також замальовки стовпа воріт входу на «Чорний двір» та вікон на дахах господарських споруд даного архітектурного комплексу [37].

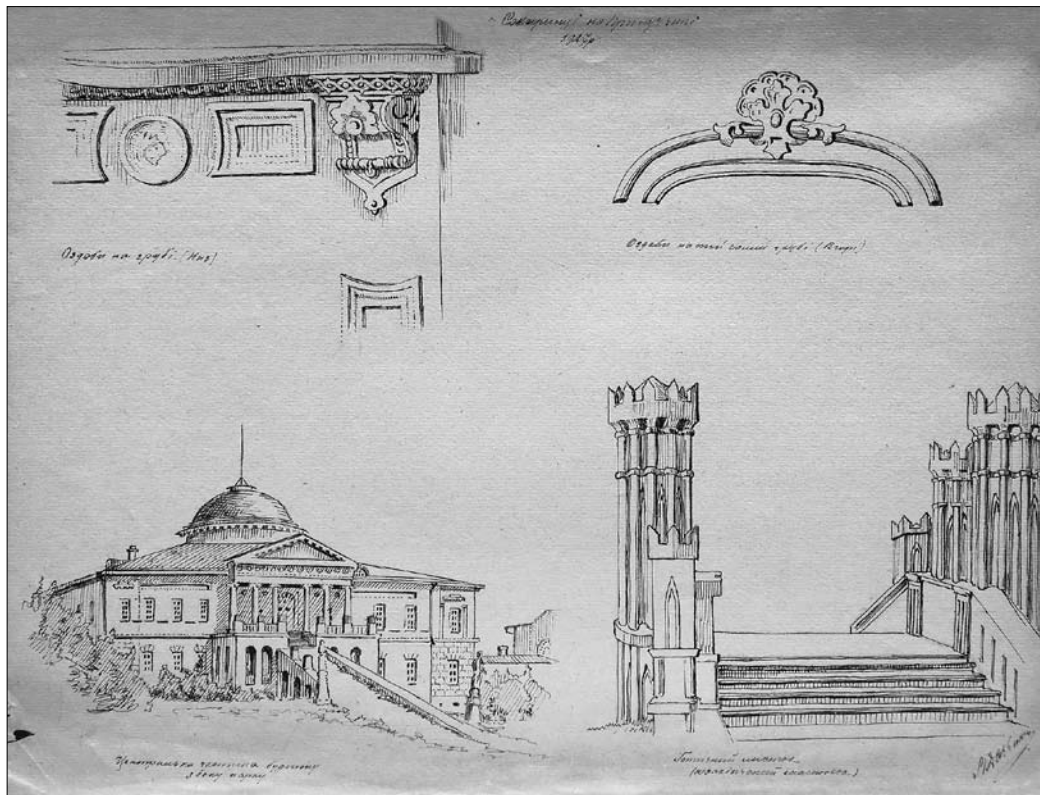
3. В Прилуках під час «короткочасних наїздів» було зроблено «десять півтора замальовок» [38, арк. 1 зв.] орнаментованих будівельних частин (воріт та будівель): «Будка-крамничка», «Оздоба кам'яниці» (оздоблення цегляною кладкою стін цегляного будинку), прорізи елементи на воротах, верандах, коло вікон та над дверима [39].

4. Найбільше замальовок М. Дяченко зробив у Дігтярах, де мешкав, а також навколишніх селах та хуторах. Серед них чільне місце зайняв будинок, де розміщувалася ткацька школа, збудований Галаганом — 8 малюнків. М. Дяченко також мав намір зробити «реставраційний малюнок цього будинку», але «через вище зазначені перешкоди», він лишився не здійсненим. Також зроблено 12 [40, арк. 1 зв.] малюнків хат та господарчих будівель (клуна, саж, комора, повітка, льох), 31 — воріт і їх частин, 8 — вітряків і їх частин («жлукта», «салазок»), 14 — «оздоб вікон», 2 — ганків, та 2 — деталей ганків, 19 — «князьків» (воріт), 17 коників на будівлях, 2 — ринв, 14 — прикрас коло вікон, 25 — «слухових вікон», 4 — димарів, 20 — орнаментованих час-

тин будинків, воріт та оздоб коло вікон, 4 — хрести, 1 піч, 1 жердка в хаті [41, арк. 1; 42].

Архітектурні замальовки, зроблені Дяченком на Прилуччині, можна вважати результатом натурних досліджень, у ході яких були зафіксовані найбільш видатні зразки палацового будівництва, а також найтиповіші, характерні і оригінальні зразки української етнічної забудови в її загальних формах та окремих деталях. За суттю можна виокремити дві групи зображених об'єктів: цегляні споруди панських маєтків та селянське народне дерев'яне будівництво. Одним з мотивів для обрання такого спрямування мистецьких робіт М. Дяченка була співпраця з Прилуцьким окружним музеєм (тобто, виконуючи завдання ВУ-АКу, він працював і для музею, який запропонував зробити для нього «деякі замальовки в Дьогтярях і сусідніх селах» [43, арк. 1]). Річ у тім, що завідувач Прилуцького музею в 1927—1930 рр. Василь Маслов активно взявся розбудовувати очолений заклад. Зокрема за рахунок колекцій, перевезених з панських маєтків краю. Відвідуючи маєтки, він активно фотографував будівлі. Йому, звичайно, було цікаво отримати ще й креслення. Тому в спадщині Михайла Дяченка, поряд із селянською та міщанською архітектурою, з'явилися зображення палацових комплексів.

Стосовно першої групи бачимо, що замальовані споруди садиби Павла Скоропадського у Тростянці та Павла Галагана в Сокиринцях, його брата Петра — у Дьогтярях відносяться до першої третини XIX ст. й відображають розповсюджену в той час архітектурну стилістику класицизму та ампіру. Саме на ній М. Дяченко зробив акцент, відбираючи для замальовок характерні та оригінальні деталі й ретельно вимальовуючи рустовку, балюстраду, капітелі чи декоративну ліпнину. На одному з таких малюнків тушшю поряд із класицистичною садибою у Сокиринцях автор зобразив псевдоготичний місток — приклад тодішньої моди у будівництві малих архітектурних форм в оформленні паркової зони (іл. 4). М. Дяченко замальовував на одному аркуші як цілісний вигляд споруд, так і їх окремі деталі — колони, антаблемент, карнизи, картуші тощо, які йому видавалися цікавими. Усі малюнки дослідник підписував. У такий спосіб він комплексно документував пам'ятки, що з точки зору тогочасної практики «натурної» паспортизації об'єкту було доволі оригінальним та ефективним прийомом.

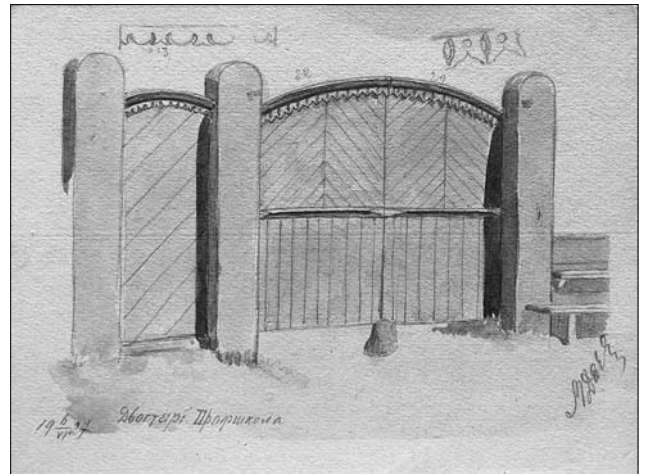
Іл. 4. Михайло Дяченко. Будівлі колишнього маєтку Павла Галагана у Сокиринцях на Прилуччині. Папір, туш. 1927 р. (Науковий архів Інституту археології НАН України. Ф. 9. Спр. 46. Арк. 3). Публікується вперше

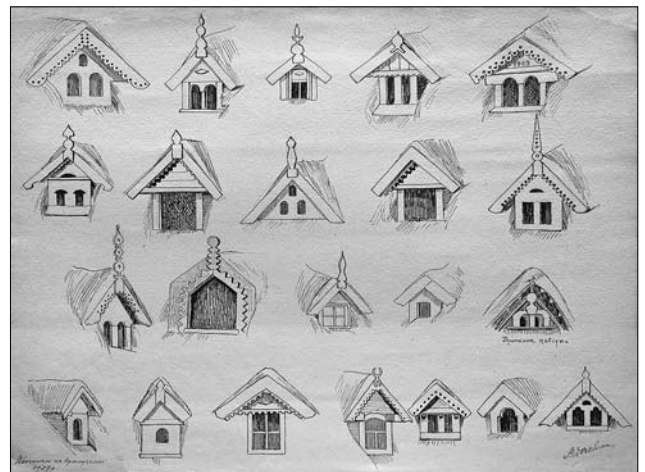
Іл. 5. Михайло Дяченко. Виробнича (кузня) та господарські (повітка, м'ох, комора, саж) будівлі в с. Дігтярі на Прилуччині. Папір, туш. 1927 р. (Науковий архів Інституту археології НАН України. Ф. 9. Спр. 46. Арк. 15). Публікується вперше

Друга група фіксувалася за децю іншим, типологічним принципом зображення жител та господарчих будівель, сільського інвентарю, конструктивних прийомів та орнаментально-декоративних мотивів оздоблення будинків. Причому якщо порівнювати малюнки олівцем і тушшю, кидається в очі, як майстерно художник володіє саме олівцем, як «живописно» та романтично передає освітлення, де в променях сонця грає солом'яний дах, плетений тин, грубі колоди, кам'яні чи тесані з дерева стовпи воріт і їх дощата обшивка (іл. 5). В деяких малюнках, зокрема із зображенням воріт, Дяченко використовує акварель, демонструє колір (іл. 6). Таким чином фіксували пам'ятки старовини численні митці того часу. Зокрема, знаний Г. Лукомський, уже згаданий Е. Мальц і У. Хітер [44, с. 183], а також М. Гвоздецький, який працював в експедиції 1926 р. з Д. Щербаківським в статусі художника [45], чи М. Топорков, про якого буде йти мова далі. Використовуючи перо й туш Дяченко більш точно фіксував обриси господарського інвентарю: плуга, «сітки» для збирання трави, зимових саней, вітрякових «салазок» і «жлукта», що мають історико-етнографічну цінність, а також численних орнаментованих деталей: прорізнних дерев'яних накладок на лиштвах вікон і дверей, воротах, веранді, ганку, ворітних стовпів, князьків, коників, слухових вікон, димарів тощо.

Однак слід вважати, що для Дяченка на першому плані були дослідницькі завдання. Тому, завдяки «типологічним» малюнкам та короткому супровідному тексту — нотаткам щодо особливостей архітектури Прилуччини порівняно з Шевченківщиною (див. додаток), окреслюються регіональні особливості архітектури Прилуччини початку другої половини 1920-х років. Так, в орнаментиці князьків фронтонів слухових вікон домінують видовжені абстрактні мотиви (за класифікацією М. Селівачова) [46, с. 251, 257]. Зафіксовані в малюнках віконця типологічно можна поділити на три групи: одинарні, здвоені та строєні. Усі вони перекриті двохилим дахом із декорованою лиштвою (іл. 7). Вражає розмаїття форм віконних прорізів, серед яких зустрічаються напівциркульні, арочні, квадратні, прямокутні, п'ятикутні тощо. Орнаментика лиштви над вікнами будинків має також здебільшого геометричний абстрактний характер: використовуються різноманітні ромби, напівкруглі арочки, «шеvronи» а також прорізнні хрести, мотиви сердечок, зрідка солярні символи (іл. 8, 9).

Іл. 6. Михайло Дяченко. Ворота в с. Дігтярі на Прилуччині. Папір, олівець, акварель. 6 червня 1927 р. (Науковий архів Інституту археології НАН України. Ф. 9. Спр. 46. Арк. 20). Публікується вперше

Іл. 7. Михайло Дяченко. Віконця на хатах та «причілку» повітки в с. Дігтярі на Прилуччині. Папір, туш. 1927 р. (Науковий архів Інституту археології НАН України. Ф. 9. Спр. 46. Арк. 16). Публікується вперше

Спосіб фіксації пам'яток у вигляді окремих малюнків і типологічних зображень окремих архітектурних деталей та орнаментики, яким користувався М. Дяченко, використовували й інші тогочасні дослідники. Серед них взірцем з точки зору майстерності, плодочості та кількості збережених творів (більше 300!) є вищезгаданий інженер-архітектор Микола Топорков, роботи якого датуються 1919—1937 роками і зберігаються у ДНАББ імені В.Г. Заболотного [47] та Державному музеї архітектури імені А.В. Щусева в Москві [48]. На цих малюнках зафіксована традиційна забудова українських міст і містечок переважно Поділля, а також Харківщини та Полтавщини з поодинокими матеріалами з Чернігівщини, Київщини та

Волині. Його значний доробок було оприлюднено ще 1996 року О. Пламеницькою [49], але досі майже нічого не відомо про біографію. Життєпис і творчий спадок Михайла Дяченка поступово відкривається науковій спільноті та загалу. Те що він зробив, по суті показує аналогічну картину щодо одного з найяскравіших регіонів сучасної Чернігівщини, й дозволяє порівнювати локальні риси традиційної забудови окремих історичних теренів України. Таким же чином можна зіставити малюнки панських садиб на Прилуччині із зображеннями, зробленими Г. Лукомським на Волині та Галичині [50; 51], де, крім численних малюнків різноманітної забудови краю, маємо ґрунтовний опис місцевої архітектури, а також дослідження садиб Харківщини [52]. І хоча в останній роботі наведені лише світліни, можемо враховувати їх як іконографічні матеріали для порівняння загальних стилевих рис місцевої палацової архітектури та її самотності.

Висновки. Михайло Дяченко оцінював свої здобутки скромно — «Наслідки в загальному невеликі, а головне що звідусюди вихвачено потроху й ні одна галузь не доведена до кінця» [53, арк. 1 зв.]. Але з точки зору сучасності зроблена ним робота заслуговує найвищої оцінки. Зафіксовані в його малюнках народні споруди та їх письмова характеристика є важливим джерелом для вивчення розвитку народного будівництва частин сучасної Чернігівщини та Черкащини. Окремі зображення, пов'язані з палацовою архітектурою, дають змогу реконструювати вигляд нині втрачених її елементів. В цілому ж, завдяки знахідкам і дослідженням останніх років, постать М. Дяченка та його спадщина все чіткіше вимальовується в українському культурному ландшафті, а сам дослідник-митець займає помітне місце серед велетнів «розстріляного відродження».

Додаток

Інформація про архітектуру Прилуччини зі звіту «Зарисовка пам'яток мистецтва на Прилуччині» від 7 лютого 1928 року

«Розмах в роботі (дьюгтярівських. — А. Ш., Є. К.) кустарів дуже зменшився в порівнянні з минулим і виробі останніх часів мають уже певні ознаки шаблонності так у формі, як і в кольорах. Від повніших висновків одначе доведеться тимчасово утриматися до того часу, коли буде зібрано значно більший ілюстративний матеріал, який один може дати

переконуючі аргументи до висновків про мистецьку діяльність майстерень.

Те ж саме доводиться сказати й про будівництво Прилуччини. Можна хіба лише сказати, що в той час, коли в Черкасах в невеликих будинках невід'ємною майже частиною є прикрашені дерев'яною різьбою («занавісна обшивка») відкриті веранди й дашки над «парадними» дверима, в Прилучці прибудована з боку веранда звичайно зашклена і хід в помешкання йде через цю веранду. Дашків над дверима немає, але над ними розміщується кілька лиштвочок з різноманітними випиляними з дошки орнаментними мотивами, в яких видно ніби намагання уникнути повторення одного й того ж мотиву, наслідком чого іноді є накопичення цих лиштвочок, чого не спостерігалося в Черкасах.

Що до селянського будівництва, то знову таки краще буде обмежитись лише кількома словами. Хати, за невеликими винятками, не білені.

Дуже рідко, так в Дьюгтярах, як і в сусідніх селах, можна побачити хату без віконця на даху, на оздоблення якого (віконця) не звернуто б було більшої чи меншої уваги.

Розміщення будівель в садибі те ж має свої властивості, які, безперечно, виднішими будуть, коли буде зроблено кілька планів осель. З першого ж погляду кидається в вічі те, що хата стоїть на де-якому віддаленні від вулиці, на вулицю ж виглядають плетні з хмизу й рідко коли обмазані стіни таких будівель, як повітки, сажі то що. Через це, розуміється, порівняно мало тинів, чи, краще сказати, плетнів, а також і поділ садиби на два двори з яких перший від вулиці призначений для худоби, другий же чистий, сказати б, коло хат» [54, арк. 1 зв. — 2].

1. Нестуля О.О. *Доля церковної старовини в Україні. 1917—1941 рр. Ч. 1: 1917 р. — середина 20-х років*. Київ: Ін-т історії України НАНУ, 1995.
2. Нестуля О.О. *Доля церковної старовини в Україні. 1917—1941 рр. Ч. 2: Кінець 20-х — 1941 рр.* Київ: Ін-т історії України НАН України, 1995.
3. Щербань А. Гончарство села Цвітне за матеріалами дослідження Михайла Дяченка 1928 року. *Народна творчість та етнологія*. 2018. № 5. С. 113—118.
4. Щербань А.Л. Михайло Дяченко — невідомий пам'ятокознавець 1920-х — початку 1930-х років. *Шості Зарембівські читання*. Київ: Центр пам'ятокознавства НАН України і УТОПІК, 2017. С. 68—71.
5. Лист М. Дяченка Ф. Ернсту від 14 червня 1927 р. *Архів Інституту мистецтвознавства, фольклорис-*

- тики та етнології ім. М.Т. Рильського. Ф. 13-3. Арк. 38—39 зв.
6. Дяченко Д. Зарисовка пам'яток мистецтва на Черкащині. *Коротке звідомлення ВУАК за 1926 рік*. Київ, 1927. С. 210.
 7. Новицький О. Діяльність Мистецького Відділу Археологічного Комітету. *Коротке звідомлення ВУАК за 1926 рік*. Київ, 1927. С. 175—176.
 8. Бочков Дмитро. Curriculum vitae Дяченка, Михайла Михайловича, позаштатного співробітника Черкаського Окрмузею. Життєписи дослідників археології та мистецтва. 1929. *Науковий архів Інституту археології НАН України*. Фонд ВУАК. Спр. 32. Арк. 3.
 9. Дяченко М. Заява до Прилуцької Наросвіти від 2 квітня 1927 року. *Державний архів Чернігівської області*. Ф. Р-5492. Оп. 1. Спр. 1223. Арк. 112.
 10. Дяченко Д. Зарисовка пам'яток мистецтва на Черкащині. *Коротке звідомлення ВУАК за 1926 рік*. Київ, 1927. С. 210.
 11. Дяченко М. Синагога у м. Черкаси по вул. Єврейська, 12, 1850 р. Загальний вигляд. 1926. Папір, олівець. 15 x 19 см; Вид збоку. 1926. Папір, олівець. 15 x 19 см. *Державна наукова архітектурно-будівельна бібліотека імені В.Г. Заболотного, 72 (084.94) Г 14719/1, Г 14719/2*.
 12. Котляр Е. Ушер Хитер и Элюким Мальц: в поисках затерявшихся экспедиций Еврейского музея в Одессе. *Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею. Науковий збірник: Матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції «Музей. Історія. Одеса», присвяченої 60-річчю Одеського історико-краєзнавчого музею (за ред. В.В. Солодової)*. Одеса: Астропринт, 2016. № 15. С. 175—185.
 13. Ходак І. *Наукова діяльність Данила Щербаківського в контексті історії українського мистецтвознавства першої третини ХХ століття: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата мистецтвознавства*. Київ: ІМФЕ, 2010.
 14. Ходак І.О. *Наталія Коцюбинська і Кабінет українського мистецтва Всеукраїнської академії наук (з історії у вітчизняного мистецтвознавства 1920-х — початку 1930-х років)*. Київ: ІМФЕ ім. М.Т. Рильського; Харків: Видавець Олександр Савчук, 2017. С. 60—139.
 15. Лист М. Дяченка Ф. Ернсту від 14 червня 1927 р. *Архів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського*. Ф. 13-3. Арк. 38—39 зв.
 16. Котляр Є. Данило Щербаківський: наукові розвідки та відкриття єврейського мистецтва. *Народознавчі зошити*. Львів: Інститут народознавства НАН України. 2014. № 5 (119). С. 896—910.
 17. Котляр Е. Росписи дерев'яних синагог Наддніпрянщини: проблеми та перспективи дослідження. *Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтва*. Харків: ХДАДМ, 2012. № 13. С. 91—100.
 18. Piechotkowie M. and K. *Bramy Nieba. Bożnice drewniane na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej*. Warszawa, Wydawnictwo Krupski, S-ka, 1996.
 19. Hubka T. *Jewish Art and Architecture in the East European Context: The Gwozdziec — Chodorow Group of Wooden Synagogues*. Polin. Oxford, 1998. Vol. 10. P. 141—182.
 20. Черкаський район «Митниця» із синагогою під час великої повені 1888 року. Світлина. *Черкаський обласний краєзнавчий музей*. № Фн-3 (1).
 21. План существующей деревянной в два света еврейской молитвенной синагоги, находящейся по Еврейской улице 1-й полицейской части города Черкас Киевской губернии [...]. *Державний архів Київської області*. Ф. 1. Оп. 235. Спр. 101. Арк. 96.
 22. Piechotkowie M. and K. *Bramy Nieba. Bożnice drewniane na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej*. Warszawa, Wydawnictwo Krupski, S-ka, 1996.
 23. Нестуля О.О. *Доля церковної старовини в Україні. 1917—1941 рр. Ч. 2: Кінець 20-х — 1941 рр.* Київ: Ін-т історії України НАН України, 1995.
 24. Котляр Е.А. Еврейские музеи и коллекции первой трети XX века: судьба и следы художественного наследия (Львов — Санкт-Петербург — Одесса — Киев). *Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтва*. Харків: ХДАДМ, 2009. № 12 (Сходознавчі студії. Випуск 2). С. 113—133.
 25. Дяченко М. Зарисовка пам'яток мистецтва на Прилуччині. Автограф. *Науковий архів Інституту археології НАН України*. Ф. 9. Спр. 46.
 26. Дяченко М. До Упрнауки. *Науковий архів Інституту археології НАН України*. Ф. 9. Спр. 46.
 27. Лист М. Дяченка Ф. Ернсту від 14 червня 1927 р. *Архів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського*. Ф. 13-3. Арк. 38—39 зв.
 28. Відкритий лист 187. *Науковий архів Інституту археології НАН України*. Ф. ВУАК. Спр. 32. № 202/17.
 29. Відкритий лист 188. *Науковий архів Інституту археології НАН України*. Ф. ВУАК. Спр. 32. № 202/17.
 30. Щербань А. Гончарство села Цвітне за матеріалами дослідження Михайла Дяченка 1928 року. *Народна творчість та етнологія*. 2018. № 5. С. 113—118.
 31. Дяченко М. Зарисовка пам'яток мистецтва на Прилуччині. Автограф. *Науковий архів Інституту археології НАН України*. Ф. 9. Спр. 46.
 32. Дяченко М. Будинок в Дігтярях. 1928. Папір, акварель. 27,2 x 34,9 см. *Фонди Національного художнього музею України*. Інв. № Грс—9877.
 33. Каневський Ю. Рік праці Прилуцького музею. *Бюлетень Прилуцького окружного музею*. 1928. № 1. Березень. С. 4—9.
 34. Дяченко М. Зарисовка пам'яток мистецтва на Прилуччині. Автограф. *Науковий архів Інституту археології НАН України*. Ф. 9. Спр. 46.
 35. Дяченко М. Зарисовка пам'яток мистецтва на Прилуччині. Малюнки олівцем та тушшю. *Науковий архів Інституту археології НАН України*. Ф. 9. Спр. 46.

36. Дяченко М. Зарисовка пам'яток мистецтва на Прилуччині. Автограф. *Науковий архів Інституту археології НАН України*. Ф. 9. Спр. 46.
37. Дяченко М. Зарисовка пам'яток мистецтва на Прилуччині. Малюнки олівцем та тушшю. *Науковий архів Інституту археології НАН України*. Ф. 9. Спр. 46.
38. Дяченко М. До Упрнауки. *Науковий архів Інституту археології НАН України*. Ф. 9. Спр. 46.
39. Дяченко М. Зарисовка пам'яток мистецтва на Прилуччині. Малюнки олівцем та тушшю. *Науковий архів Інституту археології НАН України*. Ф. 9. Спр. 46.
40. Дяченко М. До Упрнауки. *Науковий архів Інституту археології НАН України*. Ф. 9. Спр. 46.
41. Дяченко М. Зарисовка пам'яток мистецтва на Прилуччині. Автограф. *Науковий архів Інституту археології НАН України*. Ф. 9. Спр. 46.
42. Дяченко М. Зарисовка пам'яток мистецтва на Прилуччині. Малюнки олівцем та тушшю. *Науковий архів Інституту археології НАН України*. Ф. 9. Спр. 46.
43. Дяченко М. До Упрнауки. *Науковий архів Інституту археології НАН України*. Ф. 9. Спр. 46.
44. Котляр Е. Ушер Хитер и Элюким Мальц: в поисках затерявшихся экспедиций Еврейского музея в Одессе. *Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею. Науковий збірник: Матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції «Музей. Історія. Одеса», присвяченої 60-річчю Одеського історико-краєзнавчого музею (за ред. В.В. Солодової)*. Одеса: Астропринт, 2016. № 15. С. 175—185.
45. Архітектура. Поділля. М. Славута. Малюнки тушшю та акварелью худ. Гвоздецького, 1926 р. *Науковий архів Інституту археології НАН України*. Фонд 9 (Авторський фонд Щербаківського Данила Михайловича (1877—1927 рр.)). Спр. 42.
46. Селівачов М.Р. *Лексикон української орнаментики (іконографія, номінація, стилістика, типологія)*. 2-ге вид. Київ: Ант, 2009.
47. Тека М. Топоркова. *Державна наукова архітектурно-будівельна бібліотека імені В.Г. Заболотного*, 72 (084.94), Г 7815—8033; 5588—5597.
48. Фонд М.П. Топоркова. Українська РСР. Народна архітектура: обміри, плани, замальовки з натури, інтер'єри, деталі. *Державний музей архітектури імені А.В. Шусева*. Москва, РВ 1104—1146.
49. Пламеницька О. Деякі риси архітектури подільських міст і містечок за матеріалами колекції Миколи Топоркова. *Архітектурна спадщина України*. Київ: Українознавство, 1996. Вип. 3. Ч. 2. С. 189—198.
50. Лукомский Г.К. *Волынская старина: описание памятников старинной архитектуры. Искусство в южной России*. 1913. № 7—8. С. 285—343.
51. Лукомский Г.К. *Галиция в ее старине: очерки по истории архитектуры XII—XVIII вв. и рисунки Г.К. Лукомского*. Петроград: Изд. Т-ва Р. Голике и А. Вильборг, 1915.
52. Лукомский Г.К. *Старинные усадьбы Харьковской губернии. Издано в пользу сгоревшей церкви в с. Лютовке*. Ч. 1. Петроград: Издание графа Н.В. Клейнмихель, Т-во Р. Голике и А. Вильборг, 1917.
53. Дяченко М. До Упрнауки. *Науковий архів Інституту археології НАН України*. Ф. 9. Спр. 46.
54. Дяченко М. До Упрнауки. *Науковий архів Інституту археології НАН України*. Ф. 9. Спр. 46.

REFERENCES

- Architecture. Podillya. (1926). T. Slavuta. Drawings of ink and watercolor art. Gvozdetsky, 1926. *Scientific Archives of the Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine*. F. 9 (Danylo Mikhailovich Shcherbakivskiy Author's Found (1877—1927)). Spr. 42 [in Ukrainian].
- Bochkov, D. (1929). Curriculum vitae Dyachenko, Mikhaylo Mikhailovych, freelance officer of the Cherkasy Okrmuzeum. It is life histories of archeology and art researchers. *Scientific Archives of the Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine*. F. VUAK. Spr. 32 [in Ukrainian].
- Open letter 187. *Scientific Archives of the Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine*. F. VUAK. Spr. 32. № 202/17 [in Ukrainian].
- Open letter 188. *Scientific Archives of the Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine*. F. VUAK. Spr. 32. № 202/17 [in Ukrainian].
- Dyachenko, D. (1927). Drawing monuments of art in Cherkasy region. *Briefing of VUAC, 1926*. Kyiv [in Ukrainian].
- Dyachenko, M. House in Digtyari. 1928. Paper, watercolors. 27,2 x 34,9 cm. *Funds of the National Art Museum of Ukraine, Grs-9877* [in Ukrainian].
- Dyachenko, M. To Upnauka. *Scientific Archives of the Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine*. F. 9. Spr. 46 [in Ukrainian].
- Dyachenko, M. Drawing of monuments of art in the Pryluchyn. Autograph. *Scientific Archives of the Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine*. F. 9. Spr. 46 [in Ukrainian].
- Dyachenko, M. Drawing of monuments of art in the Pryluky Region. Drawings with pencil and ink. *Scientific Archives of the Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine*. F. 9. Spr. 46 [in Ukrainian].
- Dyachenko, M. Statement to the Prylutska Narosvita of April 2, 1927. *State archive of Chernihiv region*. F. R-5492. Op. 1. Spr. 1223. Arc. 112 [in Ukrainian].
- Dyachenko, M. Synagogue in Cherkasy on the Jewish Street, 12, 1850. General view. 1926. Paper, pencil. 15 x 19 cm; Side view. 1926. Paper, pencil. 15 x 19 cm. *V.G. Zabolotnyi State Scientific Architectural and Construction Library*. 72 (084.94). Г 14719/1, Г 14719/2 [in Ukrainian].
- Kanevsky, Y. (1928, march). Year of work of the Pryluky Museum. *Bulletin of the Pryluky District Museum*, 1, 4—9 [in Ukrainian].
- Kotlyar, E.A. (2009). Jewish museums and collections of the first third of the XX century: fate and traces of artistic her-

- itage (Lviv — St. Petersburg — Odessa — Kyiv). *Bulletin of the Kharkiv State Academy of Design and Arts*, 12, 113—133 (Oriental Studies. Issue 2). Kharkiv: KhDADM [in Russian].
- Kotlyar, E. (2012). Paintings of wooden synagogues of the Dnieper: problems and prospects of research. *Bulletin of Kharkiv State Academy of Design and Arts*, 13, 91—100. Kharkiv: KhDADM [in Russian].
- Kotlyar, E., & Solodova, V. (Ed.). (2016). Usher Heather and Elukim Maltz: in search of lost expeditions of the Jewish Museum in Odessa. *Bulletin of the Odessa Museum of Local History. Scientific Collection: Proceedings of the 5th International Scientific and Practical Conference «Museum. History. Odessa»*, dedicated to the 60th anniversary of the Odessa Museum of History and Local History, 15, 175—185. Odessa: Astroprint [in Russian].
- Kotlyar, E. (2014). Danylo Shcherbakivskiy: Scientific Intelligence and Discoveries of Jewish Art. *The Ethnology notebooks*, 5 (119), 896—910. Lviv: Institute of Ethnology; NAS of Ukraine [in Ukrainian].
- Letter from M. Dyachenko to F. Ernst dated June 14, 1927. *Archive of the Institute of Art Studies, Folklore and Ethnology named after M.T. Rylsky*. F. 13-3. Arc. 38—39 [in Ukrainian].
- Lukomsky, G.K. (1913). *Volyn antiquity: a description of the monuments of ancient architecture*. *Art in southern Russia*, 7—8, 285—343 [in Russian].
- Lukomsky, G.K. (1915). *Galicia in its antiquity: essays on the history of architecture of the XII—XVIII centuries. and drawings by G.K. Lukomsky*. Petrograd: Publishing. T-va R. Golike and A. Vilborg [in Russian].
- Lukomsky, G.K. (1917). *Ancient estates of the Kharkov province. Published in favor of a burnt church in a. Lyutovke (Part 1)*. Petrograd: Edition of Count N.V. Kleinmichel, T.R. Golike and A. Wilborg [in Russian].7
- Nestulia, O.O. (1995). *The Fate of Church Antiquity in Ukraine. 1917—1941 (Part 1: 1917 — mid 20's.)*. Kyiv: Institute of History of Ukraine of NASU [in Ukrainian].
- Nestulia, O.O. (1995). *The Fate of Church Antiquity in Ukraine. 1917—1941 (Part 2: End of the 20's — 1941)*. Kyiv: Institute of History of Ukraine of NASU [in Ukrainian].
- Novitsky, O. (1927). Activities of the Artistic Department of the Archaeological Committee. *1926 brief of the VUAC* (Pp. 175—176). Kyiv [in Ukrainian].
- Plamenitskaya, O. (1996). Some features of architecture of Podolsk cities and towns based on the materials of Mykola Toporkov's collection. *Architectural heritage of Ukraine* (Issue 3, part 2, pp. 189—198). Kyiv: Ukrainian Studies [in Ukrainian].
- The plan of the existing two-light wooden Jewish prayer synagogue located on the Jewish street of the 1st police station in the city of Cherkasy in the Kyiv province [...]. *State Archive of Kyiv Oblast*. F. 1. Op. 235. Spr. 101. Ark. 9b [in Ukrainian].
- Selivachov, M.R. (2009). *Lexicon of Ukrainian ornamentation (iconography, nomination, stylistics, typology)*. 2nd species. Kyiv: Editorial of the Ant Bulletin [in Ukrainian].
- Teka M. Toporkova. V.G. *Zabolotnyi State Scientific Architectural and Construction Library*, 72 (084.94), Г 7815—8033; 5588—5597 [in Ukrainian].
- M.P. Toporkov Found. The Ukrainian SSR. Folk architecture: dimensions, plans, sketches of nature, interiors, details. *A.V. Shchusev State Museum of Architecture*, Moscow, PV 1104—1146 [in Russian].
- Khodak, I. (2010). *Scientific activity of Danylo Shcherbakivskiy in the context of the history of Ukrainian art criticism of the first third of the XX century*. The thesis for the academic degree of Doctor of Arts. Kyiv: IMFE [in Ukrainian].
- Khodak, I.O. (2017). *Natalya Kotsyubynska and the Cabinet of Ukrainian Art of the All-Ukrainian Academy of Sciences (from the history of national art criticism in the 1920s — early 1930s)*. (Pp. 60—139). Kyiv: IMF them. M.T. Rylsky; Kharkiv: Publisher Alexander Savchuk [in Ukrainian].
- Cherkasy district «Customs» with a synagogue during the great story of 1888. Photo. *Cherkasy Regional Museum of Local History, Fn-3 (1)* [in Ukrainian].
- Shcherbakivsky, D (1927). Monuments of art on the Right Bank. *Brief statement of the All-Ukrainian Archeological Committee for 1926* (Pp. 191—209). Kyiv: UA; VUAC [in Ukrainian].
- Shcherban, A. (2018). Pottery of the village of Tsvitne according to the research of Mykhailo Dyachenko in 1928. *Folk creativity and ethnology*, 5, 113—118 [in Ukrainian].
- Shcherban, A.L. (2017). Mikhaylo Dyachenko is an unknown monument historian of the 1920s and early 1930s. *Sixth Zarembo Readings* (Pp. 68—71). Kyiv: Tsentri pamiatkoznavstva NAN Ukrainy i UTOPIK [in Ukrainian].
- Hubka, T. (1998). *Jewish Art and Architecture in the East European Context: The Gwozdziec — Chodorow Group of Wooden Synagogues* (Vol. 10, pp. 141—182). Polin. Oxford.
- Piechotka, M. and K. Heaven's Gate. (1996). *Wooden synagogues in the lands of the former Polish-Lithuanian Commonwealth*. Warsaw: Wydawnictwo Krupski, S-ka [in Polish].